

सुनील चिंचोलकर (१९५१-२०१८) : सुप्रसिद्ध लेखक, संत साहित्याचे अभ्यासक. 'संस्काराचे मोती', 'समर्थ रामदासांचे व्यवस्थापन', 'विद्यार्थ्यांचे श्री रामदास', 'श्री दासबोध विवरण संच (भाग १ ते ६)', 'दहा संत चरित्रे' इत्यादी चाळीस पुस्तके प्रकाशित. 'शिवसमर्थ पुरस्कार', 'कृतज्ञता पुरस्कार', 'समर्थ रामदास पुरस्कार' इत्यादी पुरस्कारांनी सन्मानित.

या पाठात स्वामी विवेकानंदांच्या भारतयात्रेदरम्यानचे प्रसंग आले आहेत. त्यात स्वामी विवेकानंदांच्या वाचनाची गती, त्यांची आकलनशक्ती या विषयीचे वर्णन आले आहे. भारतयात्रेच्या समारोप प्रसंगी कन्याकुमारी येथील शिलाखंडावर स्वामी तीन दिवस ध्यानस्थ बसले होते. सलग तीन दिवस आणि तीन रात्री त्यांनी भारतभूमीच्या सद्यस्थितीचे आणि त्या परिस्थितीमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याविषयीचे चिंतन केले. या प्रसंगातून स्वामीजींची राष्ट्रभक्ती आणि जनसामान्यांच्या जीवनात परिवर्तन घडवून आणण्याची आंतरिक तळमळ दिसून येते. प्रस्तुत पाठ हा 'मानवतेचा महापुजारी : स्वामी विवेकानंद' या पुस्तकातून घेतला आहे.

ज्या देशाची आपल्याला सेवा करायची आहे, ज्या समाजाची आपल्याला सेवा करायची आहे, तो देश, तो समाज एकदा डोळ्यांखालून घालावा, म्हणून स्वामी विवेकानंदांनी हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत भ्रमण केले.

पोरबंदरच्या वास्तव्यामध्ये स्वामी विवेकानंद काही इंग्रजी ग्रंथांचे खंडच्या खंड वाचत असत. ते रोज एक खंड वाचायचे आणि तो ग्रंथपालाला परत करायचे. त्यांनी तीन खंड एकेका दिवसात वाचून परत केले. ग्रंथपालाने स्वामीजींच्या शिष्याला विचारले, "स्वामीजी, न वाचता पुस्तकं परत करतात वाटतं, कारण एका दिवसामध्ये एवढा मोठा खंड वाचून होणे हे शक्यतेच्या बाहेर आहे. असे घडूच शकत नाही. काही लोकांना ग्रंथालयातून जाडीजाडी पुस्तकं

न्यायची आणि न वाचता ती परत करायची अशी सवय असते. थोडं चाळायचं आणि वाचल्यासारखं दाखवायचं. तसंच बहुतेक हा साधू करत असेल." शिष्यांनी हे सगळे स्वामीजींना सांगितले. चौथ्या दिवशी चौथा खंड घेण्यासाठी स्वामीजी स्वतः गेले. त्यांनी तो ग्रंथपालाकडे मागितला आणि त्याला सांगितले, "पहिले तीन खंड माझे पूर्ण वाचून झालेले आहेत. तुम्हांला शंका असेल, तर त्यातले तुम्ही काहीपण विचारू शकता."

आता स्वामीजींनीच आव्हान दिल्यामुळे ग्रंथपालाने विचार केला, की हे जाणून घेऊया की ते किती प्रामाणिक आहेत. ग्रंथपालाने स्वामीजींना त्या तीन खंडांतले उभे-आडवे प्रश्न विचारले. तो जे प्रश्न विचारायचा त्याचे उत्तर ज्या पानावर असायचे, ते अर्धे-पाऊण पान स्वामीजी कंठस्थ सांगायचे. हे पाहून त्या ग्रंथपालाने सांगितले, "हे मानवी कक्षेच्या बाहेरचे काम आहे."

खेत्रीच्या महाराजांनी एकदा स्वामीजींना विचारले, "स्वामीजी एवढे लक्षात ठेवणे तुम्हांला कसे शक्य होते?" स्वामीजींनी खेत्रीच्या महाराजांना दिलेले उत्तर फार तर्कशुद्ध आहे, तर्कसंगत आहे. स्वामीजींनी सांगितले, "मी माझं मन कुठेही एकाग्र करू शकतो, तसेच माझा तासनूतास ध्यानाचा अभ्यास असल्यामुळे मी जे वाचतो, त्यावर मन केंद्रित झाल्यामुळे माझ्या ते लक्षात राहते, पाठ होऊन जाते." पुढे स्वामीजी म्हणाले, "असं बघा राजेसाहेब, आपण मुलांना अक्षरे शिकवतो, शब्द शिकवतो आणि त्यानंतर वाक्य शिकवतो. आपण वाक्यापाशी

थांबतो. वाक्य बोलता येणे, वाक्य वाचता येणे, वाक्य लिहिता येणे आपल्या शिक्षणाची शेवटची पायरी आहे. त्यापुढे जाऊन जर प्रयत्न केला, आपल्या मनाची, बुद्धीची आणि नेत्रेंद्रियांची शक्ती आणखी विकसित करू शकलो, तर आपल्याला एकदम परिच्छेद वाचता येईल. मी ग्रंथाचे परिच्छेदच्या परिच्छेद एका दृष्टिक्षेपात वाचतो. काही ग्रंथांची पानेच्या पाने मी वाचू शकतो.”

जेव्हा स्वामी विवेकानंद कन्याकुमारीला आले, तेव्हा त्यांनी कन्याकुमारीचे दर्शन घेतले. मनाला अतिशय आनंद झाला आणि दर्शन घेऊन ते बाहेर आले, समुद्राच्या काठी उभे राहिले. सगळीकडे अनंत अनंत असा तीन दिशेला सागर पसरलेला. एकदम स्वामीजींचे लक्ष गेले, की मध्यभागी एक-दीड फर्लांग अंतरावर दोन शिलाखंड आहेत आणि ते पाण्याच्या भरपूर वर आहेत. तिथे आपण गेलो तर?

त्यांनी तिथे असणाऱ्या त्या नावाड्यांना विचारले, “ते काय आहे?” नावाडी म्हणाले, “त्याला श्रीपादशिला म्हणतात.” स्वामी विवेकानंदांच्या मनात आले, की आपली भारतयात्रा आता संपत आहे. आपण देशाच्या टोकापर्यंत आलेलो आहोत; पण जिथे आपण उभे आहोत ते देशाचे टोक नाही. तो शिलाखंड हे देशाचं टोक आहे. त्या शिलाखंडावर आपण जावे. कन्याकुमारीच्या चरणी भारतयात्रा समर्पित करावी. या भावनेने स्वामी विवेकानंदांनी एका नावाड्याला सांगितले, “बाबा रे, मला तू त्या शिलाखंडावर सोड.” नावाड्याने सांगितले, “तुम्हांला पाच पैसे मला द्यावे लागतील.” स्वामीजी म्हणाले, “माझ्याकडे पैसे काहीच नाहीत. मी निष्कांचन संन्यासी आहे.” नावाडी म्हणाले, “ते तुमचे तुम्ही बघा. आम्ही पैसे घेतल्याशिवाय तुम्हांला सोडणार नाही.” स्वामी विवेकानंदांनी एकदम त्या सागरामध्ये उडी मारली. कल्पना करा, फर्लांग-दीड फर्लांग अंतर पोहत जायचे होते. त्यात स्वामीजींना आणखी एक धोका माहीत नव्हता. कन्याकुमारीच्या त्या समुद्रामध्ये शार्क मासे आहेत आणि या शार्क माशांचा जबडा इतका जबरदस्त असतो, की त्यातले दात हे हत्तीच्या सुळ्यांसारखे असतात. एखादा मनुष्य जर जबड्यांमध्ये सापडला, तर ते त्याला काकडीसारखे तोडून तोडून खाऊन टाकतात. जेव्हा स्वामी

विवेकानंदांनी समुद्रात उडी मारली, तेव्हा ते नावाडी घाबरून गेले. लगेच त्या दोघा-तिघांनी आपल्या नावा काढल्या आणि स्वामीजींचा पाठलाग सुरू केला. त्यांना वाटले, या माणसाला वाटेत काही संकट आले तर? दम संपला तर? स्वामीजी त्या खडकावर, शिलाखंडावर पोहोचले. त्या नावाड्यांच्या लक्षात आले, की हा संन्यासी सामान्य मनुष्य नाही. हा कोणीतरी अद्वितीय शक्तिशाली मनुष्य आहे.

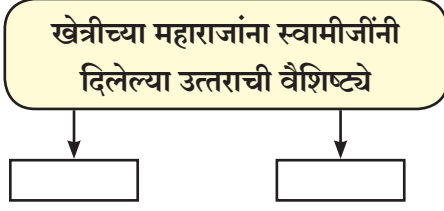
स्वामीजी त्यांना म्हणाले, “मी आता दोन-तीन दिवस इथेच राहणार आहे.” तेव्हा ते नावाडी आणखी थक्क झाले. स्वामीजी तीन दिवस तिथे राहिले. रात्री एकटे, सोबतीला कोणी नाही. तीन दिवस नुसते थांबले नाहीत. ते ध्यानस्थ बसले, त्यांना काहीतरी खायला द्यावे म्हणून अनेकदा हे नावाडी लोक यायचे आणि त्यांच्यासाठी काहीतरी खाण्याचे आणायचे. त्यांना हाका मारायचे; पण त्यांच्या लक्षात आले, की स्वामीजी भावसमाधीमध्येच आहेत. त्यांना काही ऐकू जात नाही. त्या नावाड्यांना किती वाईट वाटले असेल, की आपण पाच पैशासाठी या माणसाला नाही म्हणून म्हटले; पण त्यामुळेच स्वामीजींचा अंतःस्थ अग्नी प्रदीप्त झाला. स्वामीजी म्हणतात, “जितका विरोध असेल, जितकी प्रतिकूलता असेल, तितका माणसातला अंतःस्थ अग्नी प्रदीप्त होत असतो. अनुकूलतेमुळे माणसातले फूल कोमेजून जाते. त्याला जरा संघर्ष करता आला पाहिजे. थोडी संकट असली पाहिजेत. थोडा विरोध असला पाहिजे. म्हणजे माणसातली अंतःस्थ चेतना फुलते.”

स्वामीजी तीन दिवस आणि तीन रात्री तिथे राहिले. तीन दिवस, तीन रात्र ते फक्त भारतमातेचे चिंतन करत होते. डोळ्यांसमोर त्यांना सतत दिसत होता तो आपला भारत. आपल्या भारतातील गोरगरीब जनता. स्वामी विवेकानंदांच्या लक्षात आले, की या देशातले अनेक लोक उपाशी आहेत. ज्यांना जेवायला अन्न नाही, त्यांना आपण वेदान्ताचा काय उपदेश करत असतो? भाकरीची भ्रांत असताना, वेदान्त सांगणे धादांत खोटे आहे. लोकांना आधी दोन वेळ जेवायला द्या. खरा धर्म हा सूर्यासारखा सर्वप्रकाशक असतो. वसुंधरेसारखा सर्वसंग्राहक असतो. हे सर्वधर्म समन्वयाचे सूत्र समस्त समाजाला स्वामीजींनी समजावून सांगितले.

स्वाध्याय

प्र. १. चौकटी पूर्ण करा.

प्र. २. वैशिष्ट्ये लिहा.

(अ) ← श्रीपादशिला →

(आ) ← शार्क मासे →

प्र. ३. हे केव्हा घडेल ते लिहा.

(अ) परिच्छेद वाचल्यानंतर तो लक्षात राहिल.

_____

(आ) माणसाची अंतःस्थ चेतना फुलेल.

_____

प्र. ४. परिणाम लिहा.

(अ) स्वामीजींनी ग्रंथपालाला आव्हान दिले-

(आ) नावाड्यांनी पैशाशिवाय स्वामीजींना नावेतून न्यायचे नाकारले-

प्र. ५. तुमचे मत लिहा.

(अ) ग्रंथपालाने स्वामीजींच्या शिष्याजवळ त्यांच्या ग्रंथवाचनाबद्दल व्यक्त केलेले मत.

(आ) पैसे घेतल्याशिवाय स्वामीजींना श्रीपादशिलेवर न नेणाऱ्या नावाड्यांबाबत तुमचे मत.

प्र. ६. स्वामीजींचे खालील गुण दर्शवणारी वाक्ये पाठातून शोधा व लिहा.

(अ) निर्भयता-

(ई) देशप्रेम-

(आ) मनाची एकाग्रता-

(उ) वाचनप्रेम-

(इ) दृढनिश्चय-

प्र. ७. तुमचा अनुभव लिहा.

(अ) 'काम करत असताना एखादे संकट आले, की माणूस जागरूक राहून काम करतो', याविषयी तुमचा अनुभव.

प्र. ८. खालील दोन प्रसंगांतील फरक स्पष्ट करा.

स्वामीजींच्या समुद्रात उडी मारण्याबाबतचे नावाड्यांचे विचार

उडी मारण्यापूर्वी	उडी मारल्यानंतर

खेळूया शब्दांशी.

- (अ) 'निर्भय' पासून 'निर्भयता' हे भाववाचक नाम तयार होते. त्याप्रमाणे 'ता', 'त्व', 'आळू', 'पणा' हे प्रत्यय लावून तयार झालेली भाववाचक नामे खालील तक्त्यात लिहा.

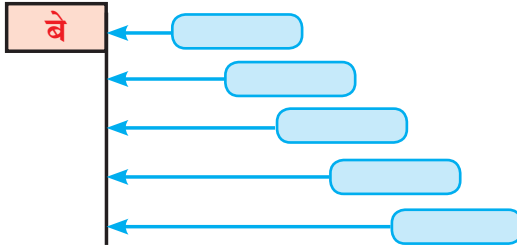
-ता	-त्व	-आळू	-पणा

- (आ) खालील वाक्यांतील अधोरेखित शब्दांचे विरुद्धार्थी शब्द लिहून अर्थ न बदलता वाक्य पूर्ण करा.

- (अ) सर्वांनी बेसावध राहून काम करू नये.
(आ) गाडी वेगाने चालवू नये.
(इ) शिळे अन्न खाऊ नये.
(ई) कोणीही कार्यक्रमास अनुपस्थित राहू नये.
(उ) जॉन अप्रमाणिक मुलगा नाही.

- (इ) खालील चौकटीत 'बे' हे अक्षर जोडून नवीन अर्थपूर्ण शब्द तयार करा.

उदा., बेसावध.

शोध घेऊया.

- गोरगरीब जनतेच्या कल्याणासाठी काम करणाऱ्या भारतातील पाच व्यक्तींची माहिती आंतरजालाचा वापर करून मिळवा. मिळवलेली माहिती वर्गात सांगा. मुद्दे- संक्षिप्त परिचय, उल्लेखनीय कार्य, मिळालेले पुरस्कार.

लिहिते होऊया.

- तुम्ही आतापर्यंत वाचलेल्या पुस्तकांविषयीची माहिती खालील मुद्द्यांच्या आधारे लिहा.
मुद्दे- पुस्तकाचे नाव, लेखक/लेखिका, पुस्तकाचा विषय, साहित्याचा प्रकार, तुम्हांला आवडलेली पात्रे, त्यातील तुम्हांला विशेष आवडलेल्या घटना इत्यादी.

प्रकार	वैशिष्ट्ये व नियम	उदाहरण
विसर्गसंधी	एकत्र येणाऱ्या वर्णांतील पहिला वर्ण विसर्ग व दुसरा वर्ण व्यंजन किंवा स्वर असतो तेव्हा त्याला 'विसर्गसंधी' असे म्हणतात.	मनः + रंजन = मनोरंजन नः + रं न् + अ + विसर्ग + र् + अ + अनुस्वार म्हणजे विसर्ग + र् असे वर्ण इथे एकत्र आले व मनोरंजन असा जोडशब्द तयार झाला आहे.

- खालील तक्त्याचा काळजीपूर्वक अभ्यास करा व विसर्गसंधीचे काही नियम समजून घ्या.

पोटशब्द	एकत्र येणारे स्वर, विसर्ग, संधी	उदाहरण
यशः + धन	श् + अ + विसर्ग + धन = श् + ओ + धन	यशोधन
दुः + जन	(द्) + उ + विसर्ग + जन = (दु) र्ज	दुर्जन
निः + रस	नि + र् + रस = 'र' पुढे 'र्' आणि मागील स्वर दीर्घ होतो.	नीरस
निः + कारण	नि + ष् + कारण = विसर्गाच्या मागे 'इ', 'उ' व पुढे 'क्', 'ख्', 'प्', 'फ्' असताना विसर्गाचा 'ष' होतो.	निष्कारण
निः + चल	निः + श् + चल = विसर्गाच्या पुढे च, छ आल्यास विसर्गाचा 'श' होतो.	निश्चल
मनस् + पटल	स् + प = (ः) विसर्ग- शेवटच्या स् पुढे कोणतेही व्यंजन आल्यास 'स' चा विसर्ग होतो.	मनःपटल
पुनर् + जन्म	'र्'च्या मागे अ व पुढे मृदू वर्ण आल्याने 'र्' तसाच राहतो. = अ + र + ज = र्ज	पुनर्जन्म
प्रातः + काल	विसर्गाच्या मागे 'अ' हा स्वर आणि पुढे 'क', 'ख', 'प' असल्यास विसर्ग कायम राहतो.	प्रातःकाल
दुः + शासन	विसर्गाच्या पुढे श्, स् आल्यास विसर्ग कायम राहतो किंवा लोप पावतो.	दुःशासन
अंतः + स्थ	विसर्गाच्या पुढे श्, स् आल्यास विसर्ग कायम राहतो किंवा लोप पावतो.	अंतस्थ
नमः + स्कार	विसर्गाच्या पुढे कृ धातूची रूपे आली असताना विसर्गाचा 'स्' होतो. = नम् + स् + कार	नमस्कार

(वरील तक्त्यात विसर्गसंधी संदर्भातील काही नियम व उदाहरणे दिली आहेत. या उदाहरणांचा सराव करावा.)

- खालील तक्ता पूर्ण करा.

संधी	संधिविग्रह
अधोमुख	..... + ...
दुर्दैव	..... + ...
मनोबल	..... + ...
दुष्कीर्ती	..... + ...
बहिष्कृत	..... + ...

- खालील तक्ता पूर्ण करा.

संधिविग्रह	संधी
मनः + वृत्ती	
निः + विवाद	
मनः + धैर्य	
तेजः + पुंज	
आयुः + वेद	

- मराठीचे- विशेष संधी.

(१) पूर्वरूप संधी	कधी कधी दोन स्वर एकापुढे एक आले असता त्यातील पहिला स्वर (=पूर्व स्वर) न बदलता तसाच राहतो व दुसरा स्वर लोप पावतो. (लोप होणे म्हणजे नाहीसा होणे.)	नाही + असा = नाहीसा ई + अ = अ चा लोप नदी + आत = नदीत ई + आ = आ चा लोप
(२) पररूप संधी	कधी कधी शब्दांचा संधी होताना पहिल्या पदातील शेवटचा स्वर लोप पावतो व दुसरा स्वर (=पर स्वर) कायम राहून संधी होते.	घर + ई = घरी अ + ई = अ चा लोप भेट + ऊन = भेटून अ + ऊ = अ चा लोप

(वरील तक्त्यात दिल्याप्रमाणे पूर्वरूप संधी व पररूप संधी यांच्या नियमाप्रमाणे इतरही काही विशेष संधी पाहायला मिळतात.)

वाचा.

- उतारा वाचा व त्याखाली दिलेल्या प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

पुस्तकाकडे केवळ कागदांवर छापलेला मजकूर इतक्या मर्यादित अर्थाने पाहता येणार नाही. पुस्तकांनाही जीव असतो. त्यांना स्वतःचं व्यक्तिमत्त्व असतं. पुस्तकं आपल्याशी बोलण्यासाठी उत्सुक असतात. गरज असते ती आपण त्यांच्याशी बोलण्याची; संवाद साधण्याची! एकदा का पुस्तकांशी मैत्री जुळली, नातं निर्माण झालं, की मग पुस्तकांकडून फक्त घेत राहायचं. परमेश्वरानं आपल्याला एकच आयुष्य दिलं आहे; पण या एकाच आयुष्यात अनेक आयुष्ये जगण्याचा अनुभव आपल्याला केवळ पुस्तकंच देऊ शकतात. शिवकथा वाचायला लागलो, की त्यांच्या शब्दाशब्दांतून इतिहास जिवंत होतो. जंगलाबाबतचं वर्णन वाचताना घनदाट अरण्य, सृष्टीची मनोहारी रूपं पाहत पशुपक्षी, प्राण्यांशी संवाद साधतो, विनोदी कथेमुळे भन्नाट आणि गमतीदार लोकांच्या विश्वात आपण हरवून जातो, तर चरित्र वाचताना प्रतिकूल परिस्थिती आणि थोरामोठ्यांचे कार्य आपल्याला अंतर्मुख बनवते. पुस्तक हे आयुष्याला संपन्न आणि श्रीमंत करणारं ज्ञानभांडार आहे. त्यातून मनोरंजन तर होतंच आणि जाणवाही प्रगल्भ होतात. शरीराला आवश्यक असणारी जीवनसत्त्वे अन्नातून, तर मन आणि बुद्धी यांच्या भरणपोषणासाठी आवश्यक सत्त्वे केवळ पुस्तकेच देतात म्हणूनच पुस्तक प्रकाशवाटा दाखवणारा मित्र असतो. त्याच्याशी नातं जोडायलाच हवं.

- (१) पुस्तकांची वैशिष्ट्ये कोणती?
- (२) पुस्तकांना लेखकाने कोणती उपमा दिली आहे?
- (३) 'थोरामोठ्यांची चरित्रे' आणि 'विनोदी कथा' वाचनाचा तुमच्या मनावर कोणता परिणाम होतो, असे लेखकाला वाटते.
- (४) पुस्तकांशी मैत्री करण्याचे फायदे तुमच्या शब्दांत लिहा.

सुविचार

- संकटांना घाबरून न जाता जो जीवन यशस्वी करतो तोच खरा पराक्रमी होय.
- मैत्री ही नात्यापेक्षा कितीतरी श्रेष्ठ आहे.
- नम्रता हा सर्व सद्गुणांचा पाया होय.
- आवड आणि आत्मविश्वास असेल तर कोणतीही गोष्ट अवघड नाही.
- शरीराला श्रमाकडे, बुद्धीला मनाकडे आणि हृदयाला भावनेकडे वळवणे म्हणजे शिक्षण होय.
- अनुभवासारखा उत्तम शिक्षक नाही.

M2S6KR